

ОБРАЗ МИГРАНТА В СУЧАСНИХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗМІ

Характеризуються особливості поступового формування у масовій свідомості мешканців західноєвропейських країн стереотипів, пов'язаних з поняттям „мігрант”. Особлива увага звертається на аналіз відображеного у ЗМІ дискурсу щодо міграції до країн Європейського Союзу. Робиться спроба виявити основні стереотипні характеристики, що регулярно зустрічаються у ЗМІ, створюють своєрідний образ мігранта у сучасних мультикультурних європейських державах.

Ключові слова: мультикультуралізм, міграція, Європейський Союз, Західна Європа, мусульманство, стереотип, толерантність, образ мігранта.

Подаєнко Ю.Л., Юріна І.А.

ОБРАЗ МИГРАНТА В СОВРЕМЕННЫХ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ СМИ

Характеризируются особенности постепенного формирования в массовом сознании жителей западноевропейских стран стереотипов, связанных с понятием „мигрант”. Особенное внимание уделяется анализу отображенного в СМИ дискурса относительно миграции в страны Европейского Союза. Делается попытка выявить основные стереотипные характеристики, которые регулярно встречаются в СМИ, формируя своеобразный образ мигранта в современных мультикультурных странах.

Ключевые слова: мультикультурализм, миграция, Европейский Союз, Западная Европа, мусульманство, стереотип, толерантность, образ мигранта.

Podayenko Y., Yurina I.

THE IMAGE OF THE MIGRANT IN CONTEMPORARY WESTERN MEDIA

This article deals with the tendencies of creating negative stereotypes connected with the term “migrant” in the Western European mass media. The author puts the main emphasis on the media discourse on migration in the European Union. Author makes an attempt to identify the main characteristics of the stereotype that could be usually meet in the media and forming an image of migrants in modern multicultural European countries.

Key words: multiculturalism, migration, the European Union, Western Europe, Islam, stereotypes, tolerance, the image of migrants.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття міграційні процеси набувають глобальних масштабів та охоплюють найрізноманітніші групи населення. За даними демографічного відділу ООН у 2010 році у світі налічувалось майже 214 мільйонів міжнародних мігрантів, що складає 3 % (проти стійких 2 % в 1965-1990 роках) населення планети [1, с. 55]. Так, на початку ХХІ століття кожен 35-й мешканець планети був міжнародним мігрантом (кожний 10й у розвинутих країнах). Наслідком підвищеного рівня міграції, починаючи з другої половини ХХ ст., стала актуалізація проблеми співіснування декількох етнічних груп в межах одного соціального організму. Це в

свою чергу призвело до зростання ролі положень і принципів мультикультурної політики, зокрема, у країнах Західної Європи. Тривалий час у цьому регіоні впроваджувалася політика культурної множинності, яка полягає у визнанні можливості паралельного співіснування та ефективної взаємодії різноманітних національно-етнічних спільнот. Водночас нині у західноєвропейському суспільно-політичному дискурсі формуються переважно негативні стереотипні уявлення про явище міграції як таке і про мігрантів, зокрема. Не останню роль у цьому процесі відіграють ЗМІ, які фактично і створюють у суспільній свідомості своєрідний образ мігранта, що володіє такими специфічними характеристиками. Саме тому в умовах „кризи” політики мультикультуралізму у

країнах Західної Європи та водночас необхідності гармонізації життя у переважно поліскладових державах регіону, наукове дослідження специфіки формування образу мігранта засобами ЗМІ є актуальним у площині визначення перспектив подальшого співіснування різних культур.

Варто зазначити, що тематика міграції є досить актуальною, і, з огляду на це, широко висвітленою у західній суспільно-політичній думці. Серед відомих учених, що переймалися проблемою міграції, можна зазначити: М. Валдетара, Д. Даррелла, М. Джуварли, У. Кімліки, Є. Клуце, Б. Парека, К. Фергюсона, К. Шамбера. Проблематика міграції отримала певне висвітлення у вітчизняній науковій літературі. Науковці А. Вишневський, С. Дрожжина, В. Котельніков, О. Кошкаров, Т. Скребцова, Я. Стрельцова, П. Таран, Н. Трошина, І. Ушанова займаються дослідженням проблем міграції у Європі, США, країнах СНД. У свою чергу феномен мультикультуралізму та проблеми адаптації мігрантів розглядають на вітчизняному просторі такі автори, як: І. Гобозов, А. Громико, С. Зінько, М. Калініченко, Н. Кірібаєв, М. Рихтік, В. Тітов, Є. Хлищова, А. Шапаров та ін.

З огляду на незаперечну актуальність та взаємодетермінованість процесів міграції та реалізації принципів мультикультуралізму, метою статті є узагальнюючий теоретичний аналіз специфіки образу мігранта, що формується засобами масової комунікації у суспільній свідомості жителів західноєвропейського простору в контексті сучасної так званої „кризи” мультикультурної політики.

Міграція в історичному контексті має декілька хвиль. Остання з них, як вважає науковець А. Громико, відбулася після Другої світової війни та характеризувалась спрямуванням основних міграційних потоків у Західну Європу [2, с.18]. Так, у Міжнародному довіднику „Міграція та грошові перекази” 2011 р. зазначено про великі міграційні притоки, що простежуються в таких країнах, як Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Великобританія. Особливою популярністю користується в даному разі трудова міграція. Іноземна робоча сила складає 10 % – у Німеччині, 6-8 % – у Франції та Великобританії [3, с. 19]. Сьогодні розвинені країни Європейського Союзу сформували низку напрямків діяльності у площині міграційної політики, серед яких: регулярне залучення кваліфікованої робочої та інтелектуальної сили, боротьба з нелегальною імміграцією, політика налагодження культурного діалогу

і взаємної толерантності мігрантів із місцевим населенням. Останній із напрямків досі виявляється найбільш важким для ефективної реалізації.

Загальновідомо, що в результаті міграції населення економічний, політичний, соціокультурний простір суспільства не просто змінюється, а набуває якісно нових характеристик, що неминуче пов'язано з різними протиріччями та конфліктами між приймаючими та іммігрантськими спільнотами. З метою „згладжування” подібних суперечностей на виклик зростаючим міграційним процесам європейські країни свого часу запровадили політику мультикультуралізму. Що стосується самого терміну „мультикультуралізм”, то він зародився наприкінці 1980-х років та позначав поважне ставлення більшості населення до меншин, традицій, культур і взагалі будь-якого роду відмінностей. Як підсумовує С. Дрожжина, мультикультуралізм це є „стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на наддержавному рівні” [3, с. 98]. З цих позицій Великобританія, Бельгія, Франція, Німеччина, які відносяться до західних демократій та приймають великі групи іммігрантів, є країнами де мультикультуралізм отримав інституціональне втілення.

Однак дослідниця І. Ушанова зазначає, що навіть у країнах, де ідеї мультикультуралізму, здавалося, зайняли своє місце у соціальній і політичній сферах життя, спостерігаються розбіжності щодо трактування його ролі та значення, існують серйозні проблеми як практичного, так і ідеологічного характеру [4, с.61]. Адже практичне функціонування мультикультуралізму як політичного принципу в ряді держав вже давно піддається цілком обґрунтованій критиці. З критикою мультикультуралізму як політичної стратегії останнім часом виступали канцлер Німеччини А. Меркель прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон, президент Франції Н. Саркозі.

Варто зауважити, що зростання міграційних потоків спостерігається нині майже у всіх країнах Європейського Союзу. Поряд із цим, складна економічна ситуація у Європі, прогалини у формуванні законодавчого захисту прав мігрантів і корінного населення посилюють тенденції

щодо негативного сприйняття мігрантів. Крім цього, європейців насторожує закритість етнічних анклавів мігрантів з різних частин світу. Такі спільноти все частіше сприймаються як „троянський кінь” та виступають фактором страху для європейського населення. З цього приводу російський дослідник М. Рихтік стверджує, що розглядати мультикультуралізм слід у зв'язку з проблемою адаптації мігрантів, акцентуючи увагу на тому, що міграція та проблема мультикультуралізму взаємопов'язані. В свою чергу сучасний світ формує у масовій свідомості переважно негативні стереотипи з поняттям „мігрант” [5, с. 11].

Передусім необхідно зауважити, що адаптація мігрантів до умов приймаючого середовища багато в чому залежить від характеру взаємного сприйняття та атрибуції намірів з боку корінної спільноти та іммігрантів. Якщо в уявленнях населення приймаючого середовища та представників іммігрантських спільнот соціальні образи один одного мають безоціночний та емоційно-нейтральний характер, то соціально-політичні взаємодії між ними значно спрощуються. І, навпаки, якщо у взаємних уявленнях виявляються оціночні характеристики, а в узагальнених образах один одного проявляються емоційно насичені метафоричні риси, то можливості безконфліктної взаємодії проблематизуються, вважає Є. Клуце [6]. Такого роду оціночні характеристики, а також (негативно/нейтрально забарвлені) стереотипи можуть виникати та поширюватись завдяки різним каналам комунікації. Проте безсумнівними лідерами у цьому разі виступали і досі виступають саме засоби масової інформації, що мають найширші можливості для системного й комплексного впливу на людську свідомість.

З цих позицій одним із факторів, що нині ускладнює взаємодію між корінним населенням та іммігрантськими групами на теренах ЄС, виявляється цілеспрямоване формування засобами ЗМІ різного роду стереотипів, що в цілому утворюють певний образ мігранта, детермінуючи, таким чином, сприйняття даних представників населенням. Адже під стереотипом прийнято розуміти спрощенні, схематичні уявлення про певний об'єкт, за допомогою яких здійснюється категоризація предметів та явищ і надається запрограмована їхня оцінка, вважає Н. Трошина [7, с. 69].

Одним із шляхів подолання напруги в полікультурних країнах чимало політологів вважають мультикультуралізм, який розуміється „не тільки як терпимість

стосовно культурного розмаїття, але і як вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп” [8, с.96]. Зважаючи на це, задля формування ефективної та сприятливої міграційної політики, адекватної сьогоденним реаліям, доцільним вважається досліджувати специфіку ставлення до мігрантів, а також фактори, що визначають таке ставлення з метою подальшої гармонізації відносин у поліскладових суспільствах Західної Європи.

У цьому аспекті неможливо оминати репрезентацію міжетнічної комунікації у засобах масової інформації. Зокрема, на думку І. Сосніної, міграційна ситуація презентується сучасними ЗМІ насамперед у контексті переважно негативних тенденцій зростання злочинності, корупції, демографічних проблем, проблем зайнятості тощо [9]. Типовий образ мігранта, що формується під впливом ЗМІ – це образ „мігранта-торгівця”, „мігранта-злочинця”, „мігранта-жертви”. У свою чергу наслідки міграції оцінюються теоретиками, політиками та пересічними громадянами у кращому випадку як неоднозначні, а в гіршому – як безумовна шкода для інтересів країни та серйозна загроза її безпеці [9].

У контексті цієї проблеми ЗМІ все частіше заповнюють медіа-простір репортажами та ток-шоу, в яких обговорюється міграційний ландшафт „Старого Світу” та нездатність мігрантів пристосуватись до місцевих умов. Так, наприклад, офіційний телеканал „France 24” у репортажі „французький та італійський лідери закликають до Шенгенських реформ” відкрито демонструє, що у Франції занадто багато мігрантів, а державна політика інтеграції у французькому суспільстві працює незадовільно [10]. Напруженню атмосфери у французькому соціумі також сприяють різного роду повідомлення про нездатність Франції приймати мігрантів. З цього приводу популярне французьке інформаційне агентство АРР опублікувало виступ Н. Саркозі, в якому він зазначає, що „на території Франції занадто багато іноземців, і ми більше не можемо знаходити їм житло, робочі місця та школи” [11].

У цьому контексті не менш суттєвими для аналізу є матеріали німецької газети „Financial Times Deutschland”. Так, нещодавно видання опублікувало соціологічні дослідження Інституту народонаселення в Алленсбасі, згідно з якими 55 % західних німців і 74% східних вважають, що іммігранти у соціальному та фінансовому плані обходяться значно дорожче, ніж та економічна користь, яку вони приносять [12].

Варто констатувати, що саме виявлення існуючої громадської думки щодо проблематики сприйняття/несприйняття мігрантів і висвітлення результатів даного роду статистики в офіційних ЗМІ виявляється досить ефективною і дієвою технологією формування та узагальнення основних рис образу-мігранта через медіа.

Серед інших, інформаційно-розважальні телешоу і серіали також можуть ставати ефективною „відправною точкою” для формування стереопитів щодо сприйняття мігрантів та етнічних груп. Наприклад, серіал „Турецька для початківців”, що виходить у Німеччині з 2007 р., на думку Є. Клуце та М. Валдетара, є „золотим дном” культурних стереотипів [13]. Провідні теми серіалу: кохання та сімейні справи, злочинність, соціальні проблеми тощо, демонструють певні типи, стереотипізовані форми поведінки представників турецької меншини, які тим самим у масовій свідомості екстраполюються на всіх представників даного етносу.

У такому разі, особливу увагу ЗМІ, на думку К. Шамбера та М. Джуварли, фокусують саме на мусульманських громадянах, акцентуючи увагу на несумісності їх радикалізованого світогляду з європейськими цінностями свободи та вільнодумства [14, с. 143]. Об'єктами медійного дискурсу стають мусульманські іммігранти, які викликають підозру своїм стійким небажанням інтегруватися до європейського суспільства. Крім того, терористичні акти в Мадриді (11 березня 2004 р.) та Лондоні (7 липня 2005 р.), вбивство голландського режисера Т. ван Гога (4 листопада 2004 р.), бурхливі акції протесту у зв'язку з публікацією у датському (а потім і у багатьох інших) виданні карикатур на пророка Мухаммеда („Карикатурний скандал” 2005-2006 років) спричинили масові прояви ісламофобії у Західній Європі.

Важливо, що міжнародні урядові та неурядові організації такі, як: ЮНЕСКО, Рада Європи, ОБСЄ, Міжнародна федерація журналістів, Європейський центр моніторингу расизму і ксенофобії та Європейський мовний союз (ЕВУ) регулярно підкреслюють важливість суспільного дискурсу щодо проблеми міграції в Європі. Зокрема, наголошується на необхідності надання громадськості (яка включає як громадян, так і мігрантів) можливості вільного використання медіа-контенту, тому що аналіз, коментарі, культурні та освітні програми, журналістські розслідування здатні сприяти критичній

дискусії та широкій демократичній участі осіб, які належать до всіх громад і спільнот.

За сприяння цих та інших структур на теренах Європейського Союзу досліджуються та поширюються різного роду статистичні дані, результати опитувань та інша інформація, дотична до проблеми інтеграції мігрантів з місцевими жителями. З огляду на гостроту ситуації, ця інформація стосується переважно мусульманських мігрантів. Так, у виданні „Мусульмани в європейському медіа просторі” 2009 р. опубліковані такі дані: більше половини респондентів вважають, що основні теми, висвітлені в ЗМІ про мусульман, пов'язані з тероризмом. Так, кожен третій такою темою вважає ісламський фундаменталізм, та ¼ респондентів найпоширенішою темою вважають проблему хіджабу. Щодо образу мусульманського мігранта, який формується у засобах масової інформації, мусульманські та немусульманські респонденти виявили приблизно однаковий рівень занепокоєння: 55 % опитаних мусульман вважають, що ЗМІ зображує мусульман негативно, і 39 % немусульман також підтримали таку точку зору [15, с.4].

Іншим прикладом є соціологічне дослідження, що проводилось у Німеччині 2006 р. „Міграція та інтеграція – Велика проблема в Європі. Яку роль відіграють засоби масової інформації?” висвітлює важливі сторони формування образу мігранта на телебаченні: розважальних телешоу, новинах у пресі та на радіо [16]. Йдеться про те, що, володіючи безсумнівними важелями та механізмами впливу на масову політичну свідомість людей, засоби масової інформації нерідко можуть цілеспрямовано (або ні) створювати, а не лише поширювати, певні образи, стереотипи, зразки поведінки, наповнюючи їх оціночними судженнями та негативним (нехай і прихованим) контекстом. Так, на думку Г. Сапего, соціальні конфлікти між „корінними” європейцями та іммігрантами, що виростили на європейській землі, завдяки зусиллям ЗМІ та радикальним угрупованням переходять у культурну площину [17, с.50]. Це свідчить про неабиякий вплив та значення засобів масової інформації у створенні напруженої соціально-політичної атмосфери в суспільстві.

У контексті проблематики дослідження цікавим є аналіз прямих чи опосередкованих прикладів висвітлення проблем, що стосуються мігрантів у Інтернет-виданнях. Так, заголовки актуальних новин на сайті британської телерадіомовної корпорації ВВС зазвичай мають підвищено-емоційний

характер, іноді з яскраво вираженим негативним відтінком. Наприклад: „Девід Кемерон закликає громадян повідомляти про нелегальних іммігрантів” (11 жовтня 2011 р.), „Політики мало що можуть зробити зі страхом перед міграцією” (15 жовтня 2011 р.), „Шість років в'язниці для нелегальних мігрантів, які виготовляли наркотичні препарати” (28 червня 2011 р.), „Чи повинні іммігранти у Великобританії вивчати англійську мову?” (28 липня 2011 р.), „Британці схильні до занепокоєння питанням імміграції” (4 лютого 2011 р.) та багато інших [18].

Корисними для аналізу виявились також інші поважні видання медіапростору Великобританії, серед яких: Guardian, Evening Standart, Telegraph, Daily Express. Зокрема, в лінгвістичному аналізі метафор, що використовуються при висвітленні новин, пов'язаних з мігрантами, переважають асоціації зі свого роду „затопленням” країни мігрантами. Наприклад: „Мекка для мігрантів: іммігранти затоплюють англійське містечко” [19]. Крім того, досить часто використовується метафоричний образ „мігрантів-бандитів”. Наприклад: „Приплив іммігрантів з неблагополучних країн провокує зіткнення бандитських угруповань, попереджує поліція”...[19]. Також поширені повідомлення-застереження, на кшталт: „Коли мігранти працюють, вони забирають у нас робочі місця; коли вони без роботи, вони є тягарем для системи соціального забезпечення”. Зазвичай мігранти асоціюються з правопорушеннями „Поліція полює за нелегальними іммігрантами, які придбали британські паспорти за допомогою двох корумпованих чиновників” [19].

Таким чином, найбільш поширеними установками відносно мігрантів, завдяки матеріалам ЗМІ, на західноєвропейських теренах виступають: страх, тривога перед їх масовим проникненням на територію Європи, незадоволення, критика їх способу життя. Вкрай рідко можна зустріти нейтральні за своєю формою оцінки. Відповідно, журналісти задають певну емоційну тональність сприйняття та оцінки сюжетів, присвячених мігрантам.

На основі узагальнюючого аналізу можна виокремити основні характеристики, що формують та емоційно наповнюють образ мігранта у західноєвропейських ЗМІ. Отже, мігранти, в такому разі, – це:

- переважно вихідці з арабського світу (саме вони не асимілюються, не сприймають європейські цінності та норми життя, формують свого роду

„держави в державі”, виявляючись при цьому загрозою територіальній цілісності та консолідованій національній ідентичності громадян тієї чи іншої країни);

- мають „небезпечний” зовнішній вигляд (мусульманські жінки фактично „ховають” обличчя у хіджабі, фотографії на документах, де не можна розпізнати особу, просторий одяг, під яким за стереотипними уявленнями може знаходитися вибуховий пристрій, тощо);
- мають „підприємницьку жилку”, сміливо влаштовуються на престижні роботи, займають професійні ніші, які могли б належати європейським громадянам (на відміну від „чорноробочих” – вихідців з пострадянських країн, Далекого Сходу, тощо);
- знають мову країни проживання, проте користуються нею лише у виняткових випадках; в межах локальних місцевостей проживання національних меншин воліють розмовляти рідною мовою;
- зазвичай не сприймають і не поважають існуючі в тій чи іншій країні норми поведінки, звичаї, культуру, натомість, вимагають на різних рівнях визнання та все більших преференцій для власної мови, культури, релігії;
- відрізняються стійкою згуртованістю, утворюють етнічні анклавні, діяльність яких є нерідко кримінальною та причетною до тероризму.

Таким чином, сучасні соціально-політичні процеси, що відбуваються на просторі західноєвропейських країн відчувають на собі вплив кризи взаємодії між етнічними спільнотами та корінним населенням. У цьому контексті широка критика мультикультуралізму на всіх рівнях є відповіддю на складні адаптивні процеси іммігрантів у таких країнах, як Великобританія, Німеччина та Франція.

У свою чергу, можна підсумувати, що ЗМІ відіграють у розгортанні такого роду криз не останню роль. Адже саме в медіапросторі „приймаючого” середовища переважають соціально-психологічні оцінки мігрантів як загрозливих та потенційно небезпечних елементів, які не бажають йти на компроміс, а мають радикальні позиції. Образ мігранта в контексті соціальної взаємодії має переважно негативні метафоричні характеристики та „приписувані” мотиви дій, що підвищує рівень взаємної недовіри, напруги та побоювання по відношенню до мігрантів в

мультикультурних суспільствах Західної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрельцова Я. Интеграция иммигрантов в условиях экономического кризиса / Я. Стрельцова // *Мировая экономика и Международные отношения*. – 2011. – № 1. – С. 55–59.
2. Громько А. Устоит ли новый Вавилон? Проблемы межцивилизационной иммиграции Европы / А. Громько. – *Современная Европа*. – 2010. – №1. – С. 18–31.
3. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти / С. Дрожжина // *Політичний менеджмент*. – № 3. – 2008. – С.96-106.
4. Ушанова И. Глобализация и мультикультурализм: пути развития / И. Ушанова // *Вестник Новгородского государственного университета*. – 2004. – № 27. – С. 61-65.
5. Рыхтик М. Мультикультурализм и проблема взаимопонимания: что нужно делать / М. Рыхтик // *Пространство и время в мировой политике и международных отношениях* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/fileserver/books/rami4konvent/t4-rykhtik.pdf>
6. Klute E. Migration and Integration – Europe’s big challenge. What role do the media play? // *Essen, Germany, 2006: Utrecht, Mira Media, The Netherlands*. – 28 p.
7. Трошина Н. Тема национально-культурной идентичности в дискурсе масс-медиа / Н. Трошина // *Этнокультурная специфика речевой деятельности* : Сб. обзоров. – М., 2000.
8. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти / С. Дрожжина // *Політичний менеджмент*. – № 3. – 2008. – С.96-106.
9. Соснина И. Формирование пространства межкультурных коммуникаций в процессе миграции населения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.isras.ru/abstract_bank/1208544106.pdf
10. Офіційний сайт міжнародного каналу теленовін „France 24” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.france24.com>
11. Офіційний сайт французького інформаційного агентства „AFP” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.afp.com>
12. Офіційний сайт німецької газети „Financial Times Deutschland” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ftd.de>
13. Klute E. Migration and Integration – Europe’s big challenge. What role do the media play? / E.Klute, M.Valdetara // *Essen, Germany, 2006: Utrecht, Mira Media, The Netherlands*. – 28 p.
14. Шамбер К. Миграционная политика Европы как фактор ее цивилизационного будущего / К. Шамбер, М. Джуварлы // *Вестник ВЭГУ*. – 2011. – № 1 (51) – С. 140-146.
15. Hakim F. Muslim in the European «Media scare»/ Hakim F. Colleen H. // *Institute for Strategic Dialogue*, 2009. – 24 p.
16. Parekh B. Europe, Liberalism and the „Muslim Question”, in *Multiculturalism, Muslims and Citizenship* / B. Parekh. – *A European Approach*. – London : Routledge, 2006. – P. 179-204.
17. Сапего Г. Иммигранты в Западной Европе / Г. Сапего // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2006. – № 9. – С. 50-58.
18. Офіційний сайт британської телерадіомовної корпорації „BBC” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.co.uk>
19. Офіційні сайти британських видань Guardian, Evening Standart, Telegraph [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.guardian.co.uk>, <http://www.telegraph.co.uk>